

HEIN HUNDERTMARK, KAREL EMMENS,
ESTER VINK, MARJAN WITTEVEEN

**DE VERSTERKTE STAD
ZALTBOMMEL**
900 JAAR BESCHERMD DOOR
WALLEN EN MUREN

Zaltbommel (Gemeente Zaltbommel/
Foxy Design) 2016, 304 pp.,
ills. in zwart-wit en kleur,
ISBN 978 90 8193 1953, € 29,95

In het Nederlandse onderzoekslandschap neemt de bouwhistorie een merkwaardige plaats in. Begonnen als discipline die met name was bedoeld om gebouwen te onderzoeken en te documenteren ten behoeve van monumentenzorg, is de bulk van het hedendaagse onderzoek gericht op het leveren van veelal beknopte waarderstellingen voor verbouwingen, herbestemmingen en transformaties. Hoewel bouwhistorische documentatie wel degelijk kan dienen als onderlegger voor restauraties, komt dit in de praktijk relatief weinig voor. Er wordt in Nederland überhaupt weinig gedegen bovengronds documentatiewerk uitgevoerd, dit in schril contrast tot de goed geoliede machine van het archeologische onderzoek. Dat is in de Nederlandse wet verankerd en maakt bijna als vanzelfsprekend onderdeel uit van het erfgoedwerk. Bovengrondse documentatie is echter eerder uitzondering dan regel, ook bij grote, soms jarenlange restauratieprojecten. Met een wat geforceerde duiding zou dit kunnen worden geïnterpreteerd als een scheiding tussen de praktische monumentenzorg enerzijds en de puur wetenschappelijke documentatie anderzijds. Toch is deze scheiding allerminst logisch, te meer daar het documenteren van oude gebouwen en structuren juist is voortgekomen uit de restauratiepraktijk en diepgaand onderzoek en documentatie bijdragen aan de kwaliteit van restauraties en transformaties. Ook in het

Charter van Venetië – wie kijkt daar nog wel eens naar? – wordt documentatie in het zestiende artikel genoemd als onlosmakelijk onderdeel van een restauratie. ‘Publicatie van de documentatie is aan te bevelen’, zo besluit het Charter.

In het licht van het hierboven geschetste, is het opmerkelijk dat in een kleine stad als Zaltbommel in de jaren 2003 tot 2015 een groot restauratieproject van de middeleeuwse stadsmuur is uitgevoerd, waarbij het hele object wél is gedocumenteerd en waarbij de resultaten van het onderzoek hebben bijgedragen aan de keuzes die tijdens de restauratie moesten worden gemaakt. En niet alleen dat, de gemeente heeft er bovendien voor gekozen de bevindingen die het onderzoek heeft opgeleverd door middel van een forse publicatie toegankelijk te maken voor het publiek, aangevuld met nader literatuur- en archiefonderzoek, om de geschiedenis van stadsmuren, vesting en wallen zo compleet mogelijk in kaart te brengen.

De versterkte stad Zaltbommel bestaat uit zes hoofdstukken van in totaal vier auteurs. In het eerste hoofdstuk, ‘De oorsprong van Zaltbommel’, geeft Karel Emmens op inzichtelijke wijze een overzicht van de stad Zaltbommel in de Middeleeuwen. Na de ondergrond en de geografie van het omliggende landschap te hebben behandeld, staan vooral de politieke verwickelingen en de daarmee samenhangende bezitsverhoudin-

gen centraal. Emmens plaatst kanttekeningen bij het vroege muntrecht van de stad (999) en de tol in hetzelfde jaar. In de elfde en twaalfde eeuw was Zaltbommel een betwiste plaats vanwege de strategische ligging, die in 1196 als *oppidum* werd aangeduid, hetgeen wijst op een versterkte nederzetting.

Het tweede hoofdstuk, door Hein Hundertmark, behandelt de twaalfde-eeuwse verdedigingswal die Zaltbommel omsloot vóór de bouw van de stadsmuur in de veertiende eeuw. De vondst van deze wal in 2013 is zeer uitzonderlijk. Slechts in Deventer, Groningen, Nijmegen, Utrecht en Zutphen zijn ook voorbeelden van dergelijke vroege verdedigingswallen opgegraven. De Zaltbommelse wal werd aangetroffen op het Wielewaalterrein in het zuidoosten van de stad. De jongere stadsmuur bleek te zijn ingegraven in de top van de wal, die oorspronkelijk vermoedelijk met een houten palissade was versterkt. Hoewel de wal alleen op het Wielewaalterrein is aangetroffen, wordt de vondst even verderop (p. 29, 44, 46, 97) aangegrepen om uitspraken te doen over de omvang van de stad in de twaalfde eeuw. Omdat de bouw van de latere stadsmuur op verschillende punten is begonnen en 'doordat die startpunten zowel in het oostelijke als het westelijke deel van de stad aanwijsbaar zijn, is de meest voor de hand liggende conclusie dat de aarden wal een stadsgebied omsloot dat even groot was als het gebied dat binnen de stadsmuur ligt' (p. 29). Nu zijn er over de stadsontwikkeling van Zaltbommel in de Middeleeuwen nog veel raadsels op te lossen en leunt latere literatuur sterk op de waarnemingen van J. Beckering Vinkers uit de jaren veertig. De redenering dat de veertiende-eeuwse stadsmuur wel overal op een vroegere wal zal rusten – zoals op het Wielewaalterrein – en dat daarom de theorie van een stadsvergroting bij de bouw van de stadsmuur in de veertiende eeuw 'erg onwaarschijnlijk' is geworden, is echter niet houdbaar.

Het derde hoofdstuk van de hand van Marjan Witteveen gaat in op de geschiedenis van de stadsrechten die Zaltbommel in 1315 en 1316 ontving, en hoe die teruggingen op een vroegere stadsrechtverlening uit de dertiende eeuw. Het vierde hoofdstuk, wederom van de hand van Hein Hundertmark, vormt het hart van het boek en beschrijft in 120 pagina's de bouwgeschiedenis van de stadsmuur. Door middel van een nauwkeurige documentatie en analyse krijgt de lezer inzicht in de opbouw en de fasering van de muur. Na de bouwgeschiedenis en -volgorde, de opbouw van de muur en de datering, passeren de poorten en de torens de revue. Hundertmark maakt aannemelijk dat de

bouw langer heeft geduurd dan 1343, zoals tot nog toe werd aangenomen, en elk stuk muur wordt uitgebreid door middel van uitklapplaten gepresenteerd. Hierbij rijst wel de vraag hoe de vele verschillende bouwfases precies moeten worden geduid. Soms lijkt elke wissering van metselaar of partij bakstenen in de veertiende eeuw een bouwfase aan te duiden, zodat eerder kan worden gesproken van stappen in het bouwproces dan van werkelijke bouwfases met een aanzienlijke tussentijd. Bij de behandeling van het muurwerk steekt de auteur zijn ergernis over eerdere 'restauraties' niet onder stoelen of banken (p. 81, 92, 102). Foto's van voor, tijdens en na de meest recente restauraties worden afgewisseld met documentatietekeningen en grote nieuwe foto's door Witold de Man. Een enkele kaart, historische foto's en uitweidingen over de geschiedenis van het Agnieten- en Maria Magdalenaklooster of vergelijkingen met torens en poorten in andere steden verrijken het verhaal.

In het vijfde hoofdstuk, door Ester Vink, staan de vestingwerken centraal. Als frontierstad tijdens de Tachtigjarige Oorlog was er in Zaltbommel een dringende behoefte gevoeld voor een modernisering van de verdediging, wat resulteerde in een dubbele aanleg: anders dan in andere steden werden de nieuwe vestingwerken *om* de oude stadsmuur heen gelegd. Een grote hoeveelheid onbekend archiefmateriaal vormde de basis voor dit rijke hoofdstuk, dat de geschiedenis van de vesting tot aan de opheffing in de negentiende eeuw integreert met de grotere geschiedenis van de stad en het gebied.

Het laatste hoofdstuk is een bijdrage van Karel Emmens over de begraafplaats Bosschepoort, met een bouwhistorische analyse van de daar aanwezige ijzeren hekken. Het boek wordt afgesloten met samenvattingen in het Nederlands, Engels, Duits en Frans. In deze door de gemeente Zaltbommel in samenwerking met Foxy Design uitgegeven publicatie, is niet bezuinigd op de vormgeving, in goede handen van Erik Vos. De vele illustraties maken integraal onderdeel uit van het verhaal en de genoemde uitklaptekeningen zijn een allerm minst alledaagse manier om veldonderzoek te presenteren. *De versterkte stad Zaltbommel* is door de liefdevolle en tegelijkertijd professionele aanpak een voorbeeld van hoe bouwhistorisch onderzoek voor een breder publiek toegankelijk kan worden gemaakt. En passant biedt het boek een stevige brok stadsgeschiedenis én vergelijkingsmateriaal voor onderzoekers in andere steden.

GABRI VAN TUSSENBROEK